

International Journal of Sanskrit Research

अनन्ता

ISSN: 2394-7519

IJSR 2025; 11(5): 217-221

© 2025 IJSR

www.anantaajournal.com

Received: 06-09-2025

Accepted: 04-10-2025

Vikas Gurikar

Assistant Professor, Department
of Sanskrit, Indian Institute of
Ayurvedic Medicine & Research
Bengaluru, Karnataka, India

भारतीयज्ञानपरम्परायाः वैशिष्ट्यम् – प्राचीनदृष्ट्या आधुनिकदृष्ट्या च समीक्षणम्

Vikas Gurikar

सारांश

भारतीयसंस्कृतेः हृदयस्थं तत्त्वं ज्ञानम् एव । वेदानां दार्शनिकचिन्तनात् आरभ्य उपनिषदां रहस्यमयी व्याख्या, गणितस्य नवोन्मेषाः, ज्योतिषशास्त्रस्य गहनसिद्धान्ताः, आयुर्वेदस्य स्वास्थ्यदर्शनम्, योगस्य चित्तशुद्धिमार्गः, वास्तुशास्त्रस्य स्थापत्यविद्या, नाट्यशास्त्रस्य रसतत्त्वं, अर्थशास्त्रस्य राजनयः इत्यादयः सर्वे भारतीयज्ञानपरम्परायाः अद्वितीयाः अङ्गाः । एषा परम्परा केवलं भूतकाले महान् आसीत् इति न, अद्यापि तस्य प्रासंगिकता विज्ञान, चिकित्सा, सामाजिकव्यवस्था, पर्यावरणसंरक्षणे च द्रष्टुं शक्यते ।

शब्द-कुञ्जी : भारतीयज्ञानपरम्परा, भारतीय विज्ञान, वेद, गणित, ज्योतिष, आयुर्वेद, योग, वास्तुशास्त्र, नाट्यशास्त्र, संगीत, आधुनिक विज्ञान

प्रस्तावना

भारतीयज्ञानपरम्परा (Indian Knowledge System) इति पदं श्रूयते चेत् मनसि सहसा “वेदाः, उपनिषदः, पुराणानि” इति स्मृतिः जायते । परन्तु अस्याः परम्परायाः परिधिः अस्यत् बहुदूरं विस्तृतः अस्ति । अत्र न केवलं आध्यात्मिकदर्शनं प्रतिपाद्यते, अपि तु गणितं, खगोलशास्त्रम्, रसायनशास्त्रम्, कृषि, चिकित्सा, स्थापत्यशास्त्रम्, संगीतं, नृत्यं, समाजव्यवस्था, शासनपद्धतिः च सम्मिलिताः ।

वेदाः सर्वविद्यानां आधारः । “विद्या या विमुक्तये” इति मन्त्रेण (ऋ. १०.७१.९) विद्यानः प्रयोजनं मोक्षः इति सूचितम् । मोक्षशब्देन केवलं आध्यात्मिकमुक्तिः न, अपि तु दुःखशमनं, रोगनिवारणं, सामाजिकधर्मपालनं च गृह्यते । भारतीयज्ञानपरम्परा अथवा भारतीय विज्ञानप्रणाली विश्वे अद्वितीयं स्थानं धारयति । एषा केवलं आध्यात्मिक, दार्शनिक वा धार्मिक ज्ञानसंग्रहः न, अपि तु गणित, ज्योतिष, आयुर्वेद, रसायनशास्त्र, वास्तुशास्त्र, योग, नाट्यशास्त्र, संगीत, अर्थशास्त्र, कृषि, पर्यावरणशास्त्र इत्यादीनां विज्ञानविषयानां समग्रसङ्ग्रहः अस्ति ।

प्राचीनभारते वेदाः, उपनिषदः, दर्शनशास्त्राः, आयुर्वेदग्रन्थाः, गणितीयसूत्राणि, खगोलशास्त्रपद्धतयः च वैज्ञानिक दृष्ट्या अन्वेषणीयाः । गणिते शून्य, दशमानपद्धतिः, त्रिकोणमितिः, खगोलशास्त्रे ग्रहगति, कालगणना; आयुर्वेदे त्रिदोषसिद्धान्त, औषधनिर्माण; रसायनशास्त्रे धातुरूपण, मिश्रधातुः योगे मानसिक तथा शारीरिक स्वास्थ्य – एतेषां योगदानं आधुनिक विज्ञान, स्वास्थ्य, तकनीकी, शिक्षा, वास्तुशास्त्र च क्षेत्रे उपयोगिनि । भारतीयज्ञानपरम्परायाः विशेषता समग्र दृष्टिकोण (holism) अस्ति, यत्र विज्ञानं, तत्त्वज्ञानं, कला, स्वास्थ्य, समाजशास्त्र च एकत्र संयोज्यते । एषा परम्परा केवलं अतीतानुगता न, अपि तु आधुनिकजीवनोपयोगिनि अपि । लेखे प्रत्येक शाखायाः ऐतिहासिक, सैद्धान्तिक, व्यवहारिक योगदानानि, आधुनिक अनुप्रयोग, वैश्विक प्रभावं च विवेचितम् ।

भारतीयज्ञानपरम्परायाः स्वरूपम्

भारतीयं ज्ञानं सर्वाङ्गसमन्वितं, न केवलं खण्डखण्डं विज्ञानम् ।

- **आध्यात्मिकम्** – ब्रह्मविद्या, आत्मविद्या ।
- **वैज्ञानिकम्** – गणितम्, ज्योतिःशास्त्रम्, रसायनम् ।
- **चिकित्सा** – आयुर्वेदः, योगः ।
- **कला** – नाट्यशास्त्रम्, संगीतं, नृत्यं ।
- **सामाजिक-राजनीतिः** – अर्थशास्त्रम्, धर्मशास्त्रम् ।

एवं सर्वे अङ्गाः परस्परपूरकाः, न तु विरुद्धाः ।

Corresponding Author:

Vikas Gurikar

Assistant Professor, Department
of Sanskrit, Indian Institute of
Ayurvedic Medicine & Research
Bengaluru, Karnataka, India

- वेदाः – ज्ञानस्य मूलम्
- वेदाः चतुर्विधाः – ऋग्वेदः, यजुर्वेदः, सामवेदः, अथर्ववेदः ।
- ऋग्वेदः – दार्शनिकमन्त्रसमूहः ।
- यजुर्वेदः – यज्ञविधयः, सामाजिकनियमाः ।
- सामवेदः – संगीतशास्त्रस्य मूलम् ।
- अथर्ववेदः – चिकित्साशास्त्रं, तन्त्रज्ञानं ।

अथर्ववेदे औषधीनां गुणाः, यज्ञीयक्रियासु प्रयुक्तानां मन्त्राणां स्वास्थ्यसम्बन्धिनः प्रयोगाः च निर्दिष्टाः । सामवेदे स्वरविज्ञानम् आसीत्, यतः भारतीयसंगीतस्य आधारः निर्मितः ।

उपनिषदः – दार्शनिकचिन्तनस्य शिखरः

उपनिषत्सु ब्रह्मविद्या आत्मविद्या च विस्तरेण निरूपिता ।

- तत्त्वमसि (छान्दोग्योपनिषद् ६.८.७) – जीवस्य ब्रह्मणः ऐक्यम् ।
- अहं ब्रह्मास्मि (बृहदारण्यकोपनिषद् १.४.१०) – आत्मसाक्षात्कारः ।

एतेषु दार्शनिकेषु सूक्तेषु केवलं आध्यात्मिकमार्गः न, अपि तु मानसशास्त्रस्य तत्त्वानि अपि दृश्यन्ते ।

गणितम् – शून्यदशमानपद्धतिश्च

भारतीयानां गणितज्ञानं जगतः आश्चर्यम् ।

- शून्यस्य आविष्कारः – आर्यभटेन, ब्रह्मगुप्तेन च ।
- दशमानपद्धतिः – आज्यस्य सर्वगणनापद्धतेः आधारः ।
- बीजगणितम् – भास्कराचार्यस्य “लीलावती” ग्रन्थः जगद्विख्यातः ।
- त्रिकोणमितिः – ज्यासूत्राणि, साइन-कोसाइन-टैन्जेन्ट् संकल्पनाः भारतात् एव प्रसूताः ।

यदेतत् पद्धतिः न स्यात्, तर्हि न कम्प्यूटरः, न मोबाइल्स, न वैज्ञानिकगणना सम्भवेत् ।

ज्योतिःशास्त्रम् – खगोलविज्ञानस्य केन्द्रबिन्दुः

- **आर्यभटः** (५वीं शताब्दी) – पृथ्वी गोलाकारास्ति, स्वयम् अक्षे परिभ्रमति ।
- **भास्कराचार्यः** (१२वीं शताब्दी) – ग्रहणस्य गणना, गुरुत्वतत्त्वस्य सूचनम् ।
- **लघु सिद्धान्तः** सूर्यासिद्धान्तः इत्यादयः ग्रन्थाः ।

यूरोपेऽपि Copernicus, Galileo इत्यादयः यदा एतानि तत्त्वानि प्रतिपादयन्, तदा भारतस्य ऋषयः प्राचीनकालात् एव एतानि अवगताः ।

आयुर्वेदः – स्वास्थ्यस्य समग्रदर्शनम्

आयुर्वेदः “शरीरस्य स्वास्थ्यरक्षणं रोगनिवारणं च” इत्येतत् द्वयं लक्ष्यं धारयति ।

- चरकसंहिता – चिकित्सापद्धतिः, निदानम्, औषधयोगाः ।
- सुश्रुतसंहिता – शल्यचिकित्सा, शस्त्रक्रिया ।
- औषधीयपादपाः, आहारविहारः, योगः च आयुर्वेदस्य अङ्गानि ।

आज्ये holistic health इति यत् प्रसिद्धम्, तत् आयुर्वेदस्य एव प्रतिध्वनिः ।

योगः – चित्तशुद्धेः साधनम्

पतञ्जलिमुनिना प्रदत्ताः योगसूत्राणि –

“योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” (१.२)

अष्टाङ्गयोगः – यमः, नियमः, आसनम्, प्राणायामः, प्रत्याहारः, धारणा, ध्यानम्, समाधिः – इत्यष्ट ।

अद्य योगः केवलं शारीरिकव्यायामरूपेण न, अपि तु मानसिकशान्तेः, आध्यात्मिकसाधनस्य च माध्यमम् ।

वास्तुशास्त्रम् – स्थापत्यविद्यायाः योगदानम्

भारतीयं वास्तुशास्त्रं केवलं गृहनिर्माणस्य विज्ञानं न, अपि तु भूमेः, दिशायाः, सूर्यचन्द्रयोः गतिः, वायुप्रवाहः – एतेषां विचारः ।
उदाहरणम् – अजन्ता-एलोरा-गुहाः, कोणार्कसूर्यमन्दिरम्, खजुराहोमन्दिरम् – एते स्थापत्यचमत्काराः विश्वे प्रसिद्धाः ।

नाट्यशास्त्रम् – कलादर्शनम्

भरतमुनिना रचितं नाट्यशास्त्रम् –

- रसतत्त्वम् (शृङ्गारः, वीरः, करुणः इत्यादयः) ।
- अभिनयः, संगीतं, नृत्यं – त्रयमेकत्र ।

भारतीयनाट्यकला अद्यापि जगति अद्वितीया ।

अर्थशास्त्रम् – शासनपद्धतिः

कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रम् (चाणक्यः)

- राज्यनयः, दण्डनीतिः ।
- आर्थिकव्यवस्था, करप्रणाली ।
- गुप्तचरव्यवस्था, विदेशनीतिः ।

एते सर्वे अद्यतनराजनीतिशास्त्रे अपि प्रासंगिकाः ।

वैश्विके प्रभावः

भारतीयज्ञानम् केवलं भारतदेशे न, अपि तु चीनं, अरबदेशं, ग्रीकं, यूरोपं च प्रभावितवान् ।

- शून्यदशमानपद्धतिः → अरबदेशं → यूरोपं → सम्पूर्णं विश्वम् ।
- बौद्धयोगदर्शनम् → चीनं, जापानं ।
- आयुर्वेदः → holistic health systems इत्यादि ।

आधुनिकदृष्ट्या प्रासंगिकता

- **विज्ञानम्** – गणितीयपद्धतिः अद्यापि सर्वत्र उपयुज्यते ।
- **चिकित्सा** – आयुर्वेदः, योगः wellness-industry इत्यत्र विश्वव्याप्तः ।
- **पर्यावरणम्** – वेदेषु प्रकृतिसंरक्षणस्य उपदेशः ।
- **शिक्षा** – गुरुकुलपद्धतिः holistic-learning इत्याख्याय आधुनिके प्रयोगे ।

५. वेदानां तात्त्विकदृष्ट्या योगदानम्

वेदाः केवलं धार्मिकग्रन्थाः न, अपितु तत्त्वज्ञानस्य, विज्ञानस्य, समाजनियन्त्रणस्य च मूलस्रोतः । ऋग्वेदे विश्वोत्पत्तेः विचाराः, यजुर्वेदे यागीयविधानम्, सामवेदे सङ्गीततत्त्वानि, अथर्ववेदे आयुर्वेदमूलसूत्राणि च दृश्यन्ते । “ऋतेन ऋतमपिहितम्” इत्यादिवाक्यैः वेदाः वैश्विकनियमस्य, ऋतस्य, सार्वभौमिकधर्मस्य च परिकल्पनां कुर्वन्ति ।

वेदाङ्गानि षडपि (शिक्षा, कल्पः, व्याकरणम्, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषम्) भारतीयज्ञानपरम्परायां महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयन्ति । उदाहरणतः, व्याकरणशास्त्रं (पाणिनीयव्याकरणम्) इदानीं अपि भाषाविज्ञानस्य मूलं स्वीकृतम् अस्ति । ज्योतिषवेदाङ्गे कालगणनापद्धतिः विकसिताभूत् या आज अपि पञ्चाङ्गनिर्माणे प्रयुज्यते ।

६. शाखाविशेषा

(क) व्याकरणम्

भारतीयव्याकरणं केवलं भाषाशास्त्रं न, अपि तु तर्कप्रणाली, अर्थनियमनम्, चिन्तनपद्धतिः च अस्ति । पाणिनेरष्टाध्यायी इदानीं अपि विश्वे आश्चर्यजननी अस्ति । “स्फोटवादः” नाम विचारः आधुनिकभाषाविज्ञानस्य ध्वनिविज्ञानविषये उपयुक्तः । व्याकरणं यथार्थं ज्ञानसंविधानस्य आधारः, यतो हि “शब्दः एव ज्ञानस्य मूलम्” इति भारतीयदर्शनानाम् अभिप्रायः ।

(ख) न्याय

न्यायशास्त्रं तर्कविज्ञानस्य रूपेण परम्परायां विराजते । गौतमस्य न्यायसूत्रे प्रमाणचतुष्टयम् (प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द) निरूपितम् । अयं प्रमाणवादः इदानीं अपि वैज्ञानिकपद्धतेः मूलस्वरूपे गण्यते । आधुनिकविज्ञाने “hypothesis–experiment–inference” इति प्रक्रिया न्यायशास्त्रस्य अनुमानप्रक्रियायाः स्मरणं करोति ।

(ग) मीमांसा

मीमांसाशास्त्रं केवलं यागीयविधानम् न, अपि तु नियमपरकचिन्तनपद्धतिः । “अर्थापत्तिः”, “अनुपलब्धिः” इत्यादयः प्रमाणप्रकाराः आधुनिकतर्कशास्त्रे अपि उपयुज्यन्ते ।

(घ) वेदान्त

वेदान्तदर्शनं आत्मविद्यायाः शिखररूपम् । शंकराचार्येण प्रतिपादितं अद्वैततत्त्वं आज अपि विश्वे आध्यात्मिकचिन्तनस्य केन्द्रम् । “ब्रह्मसत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः” इति वाक्यं न केवलं धार्मिकसत्यं, अपितु तत्त्वचिन्तनस्य गूढप्रतिपादनम् ।

(ङ) आयुर्वेद

आयुर्वेदे चरक, सुश्रुत, वाग्भटादयः असाधारणं योगदानं कृतवन्तः । चरकसंहितायाम् शरीरधर्माः, रोगनिदानम्, औषधकल्पना च विस्तरेण वर्णितम् । सुश्रुतः शल्यतन्त्रे विश्वगुरुः आसीत्, यः प्राचीनकाले अपि नासाशस्त्रक्रिया, नेत्रचिकित्सा, प्रसूतितन्त्रं च आचरितवान् । आयुर्वेदे “त्रिदोषसिद्धान्तः” (वात, पित्त, कफ) इदानीं अपि जीवनशैली-चिकित्सायां प्रासंगिकः ।

(च) गणितम्

भारतीयगणितं विश्वे अनुपमेयम् । बौधायनशुल्बसूत्रे पायथागोरसस्य प्रमेयस्य पूर्वोक्तिः दृश्यते । आर्यभटः (४७६ ई.) दशमानपद्धतिं, शून्यस्य प्रयोगं च स्थापितवान् । भास्कराचार्यः “लीलावती” ग्रन्थे बीजगणितस्य नियमाः प्रतिपादितवान् । अद्यतनकम्प्यूटरविज्ञानं अपि शून्यधारणायाः बिना असम्भवम् ।

(छ) ज्योतिषम्

भारतीयज्योतिषं केवलं फलज्योतिषम् न, किन्तु गणनाशास्त्रम् । आर्यभटेन कालनिर्णयः, ग्रहगतिः, ग्रहणगणनापद्धतयः च प्रतिपादिताः । वराहमिहिरस्य “बृहत्संहिता” खगोलविज्ञानं, वास्तुशास्त्रं, समाजशास्त्रं च समन्वयति ।

(ज) योग

पतञ्जलियोगसूत्रे चित्तवृत्तिनिरोधः प्रधानः । योगः केवलं शारीरिकव्यायामः न, अपि तु मानसिकशुद्धेः, आध्यात्मिकानन्दस्य च साधनम् । “अष्टाङ्गयोगः” – यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधिः – इदानीं विश्वयुनेस्को-संस्कृतिसूच्यां समाविष्टः ।

(झ) वास्तुशास्त्रम्

वास्तुशास्त्रं केवलं गृहनिर्माणविज्ञानं न, अपि तु उर्जा-प्रवाहस्य, दिशानियमनस्य, पर्यावरणसम्मिलनस्य च शास्त्रं । मयमते, विष्णुधर्मोत्तरे, मनुस्मृतौ च वास्तुनियमानि उल्लिखितानि ।

(ञ) नाट्यशास्त्रम्

भारतस्य नाट्यशास्त्रं केवलं नाट्यकला न, अपि तु मानसशास्त्रं, समाजशास्त्रं, सङ्गीतशास्त्रं च । “रससिद्धान्तः” आधुनिक aesthetic studies मध्ये अपि प्रयुज्यते ।

७. आधुनिकदृष्ट्या मूल्याङ्कनम्

भारतीयज्ञानपरम्परायाः विशेषता अस्ति — समग्रता (holism) । यत्र विज्ञानं धर्मेन, तत्त्वं व्यवहारैः, कला समाजेन च सह एकत्र गृहीतम् । आधुनिककाले अपि —

- आयुर्वेदः “alternative medicine” इत्याख्यया विश्वे मान्यते ।
- योगः मानसिकस्वास्थ्ये, तनाव-नियन्त्रणाय च मुख्योपायः ।
- गणितम्, शून्यं, दशमानपद्धतिः च कम्प्यूटरयुगस्य आधारभूतानि ।
- न्यायशास्त्रस्य तर्कप्रक्रिया वैज्ञानिकपद्धतेः प्रेरणामूलम् ।

एवं दृश्यते यत् भारतीयज्ञानपरम्परा न केवलं अतीतानुगता, अपि तु भविष्योपयोगिनी च ।

१. रसायनशास्त्रम् (Chemistry – Rasayanashastra)

- भारतीयज्ञानपरम्परायाम् रसायनशास्त्रस्य योगदानम् अप्रतिमम् । प्राचीनभारते रसायनविद्या केवलं धातुविज्ञानं न, अपि तु औषधनिर्माणं, धातुपरीक्षणं, खगोल, रसायनशरीररचना च समाहितः ।
- अल्बिरूनी इत्यस्य उल्लेखानुसारं भारतस्य रसायनशास्त्रं सुविस्तृतम् आसीत् ।
- नागार्जुनस्य रसायनग्रन्थाः धातुरूपणं, पित्तकफनिवारणं, आयुष्यानु रूपः औषधविधानम् च वर्णयन्ति ।
- शुद्धसंग्रहणम्, मिश्रणपद्धतिः, तापविधानम् – आधुनिकरसायनशास्त्रस्य आधारः अपि पूर्वं भारतीयरसायनविदां निरूपितः ।

वस्तुतः, रसायनशास्त्रं आयुर्वेदशास्त्रे मुख्यं अङ्गम् । औषधयोजनायाम् धातु-उपपत्तयः, अर्कनिर्माणपद्धतयः च सटीकाणि । तस्मात्, प्राचीनभारतीयवैज्ञानिकाः अनुभवसूत्रेण एव प्रयोगं कुर्वन्तः ।

२. कृषि-शास्त्रम् (Agriculture – Krishi Shastra)

- भारतीयज्ञानपरम्परायाम् कृषि अत्यन्तं महत्वपूर्णम् । “अन्नं परमं बलम्” इत्यस्मिन् दृष्टिकोणे कृषि केवलं उत्पादनकौशलं न, अपि तु जीवनरक्षणस्य आधारः ।
- बृहत्संहिता, कृषि-तन्त्रग्रन्थाः – बीजारोपणं, जलसिंचनं, मृत्तिकापरीक्षणं, मलनियन्त्रणम् ।
- सिंचनीतिः – नदीनिर्माणं, जलाशयं, वर्षापूर्वं जलसङ्ग्रहः ।
- सस्यरक्षणम् – कीटनाशकानां उपयोगः, जैविककृषिः ।

अद्यतनकृषिविज्ञानं अपि प्राचीनभारतीयकृषितत्त्वस्य आधारभूतं । जैविककृषि, जलसञ्चयनं, मिश्रबीजारोपणं, कृषि-संवर्धनं च आधुनिकसन्दर्भे प्रतिपाद्यते ।

३. पर्यावरणशास्त्रम् (Environmental Studies – Paryavaran Shastra)

भारतीयज्ञानपरम्परायाम् प्रकृतिसंरक्षणस्य चेतना प्राचीनकालात् आसीत् । वेदेषु, उपनिषदेषु, स्मृतिषु, “ऋतुचक्रः”, “वन्यजीवनम्”, “जलस्रोताः” इत्यादिषु पर्यावरणनियन्त्रणस्य आदर्शः दृश्यते ।

- वृक्षपूजनम् – हरितसंरक्षणस्य प्राचीनाभ्यासः ।
- जलसंरक्षणम् – तालाब, कुण्ड, नदीनियोजनम् ।
- सौरऊर्जा प्रयोगः – सूर्यकिरणस्य औषधनिर्माणे, वास्तुव्यवस्थापनाय च उपयोगः ।

अद्यतनपर्यावरणशास्त्रस्य sustainable development इत्यस्मिन् सन्दर्भे भारतीयज्ञानपरम्परा प्रेरकः ।

४. संगीतशास्त्रम् (Music – Sangitashastra)

भारतीयसंगीतशास्त्रं न केवलं कला, अपि तु गणित, तारङ्ग, भावनात्मकविचारशास्त्रं च एकत्रितम् ।

- भरतमुनि – नाट्यशास्त्रम् – राग, ताल, रस, भावा इत्यादयः संगीततत्त्वस्य आधारः ।
- स्वरमंडलम् – सप्तस्वराः, अष्टस्वराः, तालक्रमः ।
- राग-रचना – मनोविज्ञानं, भावनात्मकसन्तुलनम् ।

विश्वसंगीतशास्त्रे भारतीयरागसिद्धान्तः अत्यधिकप्रसिद्धः । योग, ध्यान, संगीत इत्यादीनां संयुक्तं मनःशान्तेः उपायः ।

५. वास्तुशास्त्रम् (Architecture – Vastu Shastra)

वास्तुशास्त्रं केवलं भवननिर्माणशास्त्रं न, अपि तु ऊर्जा, दिशानिर्देशन, सामाजिक-सांस्कृतिक-संरचना च समाहितम् ।

- मंदिरनिर्माणम् – खजुराहो, कोणार्क, अजंता-एलोरा ।
- गृहव्यवस्था – सूर्य, चन्द्र, वायु, जलप्रवाहानुसारं ।
- शहरीय नियोजनम् – पुरातननगरीय संरचना ।

वास्तुशास्त्रस्य सिद्धान्ताः आज्ये sustainable urban planning मध्ये उपयुक्ताः ।

६. नाट्यशास्त्रम् (Drama – Natya Shastra)

भरतसूतस्य नाट्यशास्त्रं कला, भावनाशास्त्र, सामाजिकशास्त्रं च सम्मिलयति ।

- रसतत्त्वम् – शृङ्गार, वीर, करुण, हास्य, भयानक, वीररसः ।
- अभिनयपद्धतिः – अंगभंग, मुद्रा, भावभङ्गी ।
- सङ्गीतान्वयः – राग, ताल, लय ।

नाट्यशास्त्रस्य उद्देश्यं केवलं मनोरञ्जनं न, अपि तु सामाजिकशिक्षा, भावनाप्रबोधनं च ।

७. अर्थशास्त्रम् (Economics – Arthashastra)

कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रम् न केवलं आर्थिकतन्त्रं, अपि तु राजनैतिकसमीक्षा, समाजशास्त्रं, प्रशासनशास्त्रं च ।

- राजनीति – राज्यसुरक्षा, नीति-नियन्त्रण ।
- अर्थव्यवस्था – करप्रणाली, व्यापार, आर्थिकविकास ।
- सामाजिकसुधारः – नागरिकधिकार, न्याय, सामाजिकसन्तुलनम् ।

आज्ये अर्थशास्त्रस्य नीति-निर्माणे, governance, corporate management इत्यादिषु कौटिल्यदर्शनम् प्रेरकं ।

८. विज्ञान-संस्कृति सम्बन्धः (Science and Culture)

भारतीयज्ञानपरम्परा विज्ञानं केवलं प्रयोगात्मक दृष्ट्या न, अपि तु सामाजिक-सांस्कृतिक संदर्भे ।

- गणितं, ज्योतिषं → कालगणना, कृषि, जलसंचय ।
- आयुर्वेदः → स्वास्थ्य, longevity, lifestyle ।
- संगीत, नाट्य → मनःशान्ति, सामाजिकसंपर्क ।

यथार्थतः, ज्ञानं जीवनोपयोगिनं, समाजोपयोगिनं च ।

९. वैश्विकप्रभावः (Global Influence)

भारतीयज्ञानपरम्परायाः प्रभावः केवलं भारतमध्ये न, अपि तु विश्वे –

- गणितम् → शून्य, दशमानपद्धतिः → अरबदेशं, यूरोप ।
- योगः → मानसिकशक्तिवर्धनं, स्वास्थ्य ।
- आयुर्वेदः → holistic medicine, wellness ।
- वास्तुशास्त्रं → urban planning, architecture ।

एवं भारतीयज्ञानपरम्परा वैश्विकस्तरे अपि अद्वितीयः ।

१०. आधुनिकदृष्ट्या प्रासंगिकता

आज्ये समये भारतीयज्ञानपरम्परायाः मूल्यं स्पष्टम् ।

- Sustainability – कृषि, पर्यावरण, वास्तुशास्त्र ।

- Health & Wellness – आयुर्वेदः, योगः ।
- Education & Learning – गुरुकुलपद्धतिः, holistic education ।
- Technology – गणितीय, ज्योतिषीय सिद्धान्ताः ।

भारतीयज्ञानं केवलं इतिहासस्य धरोहरः न, अपि तु भविष्यस्य मार्गदर्शकः च ।

१. वेदकालीन वैज्ञानिक दृष्टिकोण

भारतीय विज्ञानस्य प्रारम्भः वेदकालात् आरभ्यते । वेदाः केवलं धार्मिकग्रन्थाः न, अपि तु प्रकृति विज्ञान, जीव विज्ञान, खगोलशास्त्र, गणित, धातुशास्त्र, औषधशास्त्रं च समाहितम् ।

- ऋग्वेदः – प्रकृतिसिद्धान्तः । सूर्य, चन्द्र, वायुः, वर्षा, ऋतुक्रमः इत्यादयः वैज्ञानिकतया विवेचिताः ।
- अथर्ववेदः – औषधनिर्माणम्, रोगनिवारणम्, जैविक-रसायनविद्या ।
- सामवेदः – संगीत, ताल, लय विज्ञान, ध्वनि विज्ञान ।
- यजुर्वेदः – यागविधानः, आग्निशास्त्रः, रसायन प्रयोग ।

वेदाङ्गानि – शिक्षा, व्याकरण, निरुक्त, छन्दः, कल्प, ज्योतिष – भारतीय विज्ञानस्य आधारः ।

२. गणित (Mathematics)

भारतीय गणितं प्राचीनकाले अद्वितीय योगदानं दत्तम् ।

- शून्यं (Zero) – विश्वे सर्वत्र गणितीय प्रणालीका आधारः ।
- दशमानपद्धतिः (Decimal System) – गणना सरलतायै ।
- त्रिकोणमितिः (Trigonometry) – आर्यभटः (४७६ ई.) “साइन, कोसाइन, टैन्जेंट” गणना विकसितवान् ।
- बीजगणितम् (Algebra) – भास्कराचार्यः “लीलावती, बीजगणित” ग्रन्थे सूत्राणि प्रतिपादितवान् ।
- अनुक्रमणिका – शुल्बसूत्रे ज्यामितीय मापन, यज्ञक्षेत्रनिर्माण ।

गणितस्य योगदान आधुनिक कम्प्यूटरविज्ञान, सांख्यिकी, इंजीनियरिंग, वास्तुशास्त्र, खगोलशास्त्रे अद्वितीयम् ।

३. खगोलशास्त्र (Astronomy)

भारतीय खगोलशास्त्रं अत्यंत प्राचीनम् ।

- आर्यभटः – आर्यभटीयं (४७६ ई.) पृथिव्याः परिमाणं, ग्रहगति, सूर्यचन्द्रग्रहण, पञ्चांगनिर्माण ।
- वराहमिहिरः – “बृहत्संहिता” – ग्रहगति, जलविभाजन, मौसमपूर्वानुमान ।
- सूर्यसिद्धान्ताः – कालगणना, ग्रहपथ, आकाशगमनम् ।

भारतीय खगोलशास्त्रं केवलं गणना न, अपि तु कृषि, पर्वत्युगम, जलसिंचन, मानवजीवनशैली अनुकूलनाय च ।

४. आयुर्वेद (Ayurveda – Life Science)

आयुर्वेदः जीवनरक्षणस्य विज्ञानम् ।

- त्रिदोषसिद्धान्तः – वात, पित्त, कफ ।
- पञ्चमहाभूततत्त्वम् – पृथ्वी, जल, अग्नि, वायु, आकाश ।
- चिकित्सापद्धतिः – औषधनिर्माण, पंचकर्म, शल्य, शाल्यन्यास ।
- चरकसंहिता – चिकित्सा सिद्धान्त, निदानपद्धति ।
- सुश्रुतसंहिता – शल्यचिकित्सा, नेत्रचिकित्सा ।

आयुर्वेदस्य वैज्ञानिकतत्त्वम् – रोगनिवारणम्, जीवनशैली नियमनम्, मानसिक स्वास्थ्य, longevity ।

५. रसायनशास्त्र (Chemistry – Rasayanashastra)

भारतीय रसायनशास्त्रम् केवलं औषधनिर्माणं न, अपि तु धातुशुद्धीकरणम्, धातुसंकर, अर्गल पदार्थ निर्माणम् च ।

- नागार्जुन – धातुशुद्धीकरण, औषधनिर्माण ।
- सिद्ध रसायन प्रयोग – धातु रूपान्तरण, मिश्रधातु ।
- तत्त्वज्ञान – पंचमहाभूत, धातु गुणविशेष ।

रसायनशास्त्रस्य आधार आयुर्वेद, तन्त्रकौशल, रत्नशास्त्र, धातुशिल्पे ।

६. वास्तुशास्त्र (Architecture – Vastu Shastra)

वास्तुशास्त्रं केवलं भवननिर्माणं न, अपि तु ऊर्जा प्रवाह, प्राकृतिक नियम, मानवजीवन संगतिः च ।

- दिशा, सूर्य, चन्द्र, वायु, जल – वास्तुव्यवस्थापनम् ।
- प्राचीन मंदिरनिर्माण – खजुराहो, अजंता, एलोरा, कोणार्क ।
- शहरीय नियोजन – पुरातन नगर निर्माण ।

आधुनिक वास्तुशास्त्रं sustainable urban planning मध्ये प्रेरक ।

७. योगशास्त्र (Yoga – Mind & Body Science)

योगः केवलं शारीरिक व्यायामः न, अपि तु मानसिक, आध्यात्मिक स्वास्थ्यं च ।

- अष्टाङ्गयोगः यम, नियम, आसन, प्राणायाम, प्रत्याहार, धारणा, ध्यान, समाधिः ।
- मानसिक स्वास्थ्य, तनावनिवारण, शरीरशुद्धि ।
- विश्वस्तरं – योग दिवस (UN) २१ जून ।

८. नाट्यशास्त्रं तथा संगीतशास्त्रं

भारतीय विज्ञानस्य अंगं – कला विज्ञान ।

- नाट्यशास्त्र – भरत मुनिः, रस सिद्धान्त, अभिनय पद्धति ।
- संगीतशास्त्र – स्वर, ताल, राग ।
- सामाजिक शिक्षण, मानसिक संतुलन ।

९. आधुनिक विज्ञानस्य योगदानम्

भारतीय ज्ञान आधुनिक विज्ञान में भी प्रभावशाली ।

- गणित – कंप्यूटर, सांख्यिकी ।
- ज्योतिष – कालगणना, मौसम पूर्वानुमान ।
- आयुर्वेद – holistic medicine, wellness ।
- योग – तनाव नियंत्रण, मानसिक स्वास्थ्य ।

१०. वैज्ञानिक दृष्ट्या तर्क प्रतिपादनम्

भारतीय विज्ञान में प्रयोगात्मकता, तर्क, साक्ष्य आधारित पद्धति ।

- न्यायशास्त्र – प्रत्यक्ष, अनुमान, उपमान, शब्द प्रमाण ।
- मीमांसा – नियम, प्रमाण, निर्णय ।
- गणितीय सिद्धांत – सूत्र, त्रिकोणमिति, अनुप्रयोग ।

११. वैश्विक प्रभाव

- गणित और शून्य – अरब, यूरोप, आधुनिक गणित ।
- योग और आयुर्वेद – विश्वव्यापी स्वास्थ्य प्रणाली ।
- वास्तुशास्त्र – sustainable architecture ।
- ज्योतिष और खगोल – astronomy, calendar systems ।

१२. निष्कर्षः

भारतीय विज्ञान केवलं प्राचीन ज्ञान न, अपि तु आधुनिक जीवनोपयोगी ।

- गणित, खगोल, आयुर्वेद, योग, वास्तु, नाट्य, संगीत – जीवनस्य समग्र विकास ।
- तर्कसिद्धान्त, प्रयोगात्मक पद्धति, holistic दृष्टिकोण ।
- आधुनिक समाज, स्वास्थ्य, विज्ञान, शिक्षा में प्रेरक ।

- भारतीय विज्ञानं न केवलं भारतस्य गौरवम्, अपि तु भारतस्य विश्वगुरुत्व प्रतिपादकम् ।

उपसंहार

भारतीयज्ञानपरम्परा न केवलं इतिहासस्य विषयः, अपि तु वर्तमानस्य भविष्यस्य च मार्गदर्शिनी । यदि वयं अस्याः परम्परायाः मूल्यानि, सिद्धान्तानि च आत्मसात् कुर्मः, तर्हि वैश्विके समाजे स्वास्थ्यं, शान्तिः, सत्यम्, सौहार्दं च स्थापयितुं शक्यते । भारतीयज्ञानपरम्परा अनादिकाला आरभ्य अद्यतनकालपर्यन्तं विश्वमानवजातये प्रकाशस्तम्भवत् अस्ति । वेदानां रहस्यमयं तत्त्वज्ञानम्, उपनिषदां गम्भीरं आत्मविचारः, आयुर्वेदज्योतिषगणितयोगादीनां व्यवहारिकोपयोगः – सर्वम् एतत् भारतीयभूमेः विश्वं प्रति अनुपमेयं दानम् ।

अतः आवश्यकं यत् वयं स्वकीयां परम्परां न केवलं गौरवेन पठेम, अपि तु तस्य आधुनिकसन्दर्भे पुनरुपयोगं कुर्मः । एवं कृत्वा एव “वसुधैव कुटुम्बकम्” इत्यस्य भारतीयमन्त्रस्य वैश्विकसत्यरूपेण प्रतिष्ठा सम्भवति ।

संदर्भ सूची

1. ऋग्वेदः सामवेदः अथर्ववेदः ।
2. उपनिषदः दृष्टान्दोग्ये बृहदारण्यके तैत्तिरीय इत्यादयः ।
3. चरकसंहिता सुश्रुतसंहिता ।
4. आर्यभट्टस्य आर्यभटीयं भास्कराचार्यस्य लीलावती ।
5. कौटिलीयार्थशास्त्रम् ।
6. भरतमुनिः दृष्टान्दोग्ये नाट्यशास्त्रम् ।
7. आधुनिकसंशोधकाः दृष्टान्दोग्ये कमलपत्रे बेंजजवचंकीलंलं जंचपस जंचववतएँण टेंन इत्यादयः ।
8. पाणिनि दृष्टान्दोग्ये पाणिनीय ।
9. पतञ्जलि दृष्टान्दोग्ये योगसूत्राणि ।
10. चरकसंहिता सुश्रुतसंहिता ।
11. आर्यभटीयं लीलावती ।
12. वराहमिहिरः दृष्टान्दोग्ये बृहत्संहिता ।
13. शंकराचार्यः दृष्टान्दोग्ये ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।
14. भरतमुनिः दृष्टान्दोग्ये नाट्यशास्त्रम् ।
15. आचार्यः सायणः दृष्टान्दोग्ये वेदभाष्यम् ।
16. काञ्चीपरम्पराग्रन्थाः दृष्टान्दोग्ये भारतीयज्ञानपरम्परायाः समालोचनाः ।